

ДО МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ НАЗЕМНИХ ЖИТЕЛ ПІЗЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

С. О. Васильєв

Стаття присвячена проблемі критеріїв виділення пізньопалеолітичних жител найпростішого типу. Обговорюються теоретичні моделі таких конструкцій, висунуті А. Леруа-Гураном, а також схеми розподілу культурних залишків при розміщенні вогнища під відкритим небом Л. Білфорда та їх можливі археологічні застосування. На основі матеріалу ряду багатощарових стоянок Верхнього Єнісею (Майнинська, Уй I та II) аналізуються різні типи розподілу знахідок у плані, робиться спроба інтерпретації привогнищевих накопичень. Висунуті припущення відносно різниці у складі знахідок у замкненому просторі та поза ним.

Вивчення жител є одним із провідних моментів у справі реконструкції господарства, суспільного ладу та способу життя людини пізнього палеоліту. «Від розробки проблеми жител та поселень давньокам'яного віку, що з'явилася при дослідженні пам'яток шляхом розкриття широких площ, залежить повнота та точність висновків про первіснообщинний лад та первісну культуру»¹.

У 30-ті роки, після перших ефектних відкриттів С. Н. Замятіна та П. П. Єфименка, у вітчизняній науці спостерігався період ентузіазму стосовно виділення житлових конструкцій у палеоліті. Житла були виділені навіть на тих пам'ятках (Тимонівка, Ільська, Афонтова Гора II), де, як виявилось пізніше, їх не існувало. Етнографічні матеріали застосовувалися дуже широко, але лише у вигляді ілюстрацій. Зараз назріла необхідність критичного аналізу величезного інформаційного фонду з проблематики пізньопалеолітичних жител. Це відчувають і зарубіжні дослідники, які заново оцінюють навіть результати блискучих за якістю розкопок у Пенсвані, що вже стали класичними. При поглибленому підході часто виявляється, що питання, які на перший погляд здається легко розв'язати, у дійсності виявляються надзвичайно складними. Саме до такої категорії проблем належать і критерії виділення того типу палеолітичних жител, якому присвячується ця робота. Йдеться про реконструкцію найпростіших та найпоширеніших у пізньому палеоліті житлових об'єктів — легких наземних споруд округло-овальної форми. Складність тут полягає саме в їх конструктивній простоті, тут немає слідів штучного поглиблення підлоги житла, чітких конструкцій з кісток мамонта.

Зайнятися питанням про критерії виділення наземних жител автора змусила необхідність інтерпретації даних, отриманих під час багаторічних розкопок групи пізньопалеолітичних пам'яток у Західному Саяні (Майнинська стоянка, Уй I та II)². При розкритті культурних шарів були виявлені залишки десятків привогнищевих накопичень культурних решток різної конфігурації. У той же час чудові зразки пізньопалеолітичних жител були вивчені М. В. Константиновим у долині Чикоя в Забайкаллі³. Автор разом з учасниками Всесоюдної конференції 1986 р. мав нагоду ознайомитися з цими

© С. О. ВАСИЛЬЄВ, 1995.

об'єктами в полі. Значний порівняльний матеріал нині отриманий і на іншому кінці Євразії при розкопках ряду мадленських стоянок Паризького басейну, що ведуться учнями та послідовниками А. Леруа-Гурана. Факти вражаючої, у ряді випадків, подібності відкритих у Сибіру та Франції структур заслуговують бути темою особливої розмови. Нарешті, надзвичайно цікаві факти, що мають безпосереднє відношення до даної теми, накопичені під час етноархеологічних досліджень. Принципова схема влаштування легкого наземного житла у різних мисливців-збирачів багато в чому схожа. Це округле житло діаметром 2—3 м із вогнищем, розміщеним асиметрично, ближче до входу та спальних місць, що влаштовувалися в глибині споруди, за вогнищем. Розміри такого найпростішого житла безпосередньо залежать від кількості мешканців⁴.

Неможливо на даному етапі визначити чіткі однозначні рекомендації щодо інтерпретації привогнищевих накопичень. Звичайно при виділенні жител з числа накопичень культурних залишків, дослідники основним аргументом висувають чіткість контурів конструкції в плані. Але одразу ж постає питання, де критерії «чіткості», достатньої для обґрунтування гіпотези про існування замкнутого простору.

Легше вирішується питання у тих випадках, коли лінза має суцільне або пунктирне огороження з каміння по периметру. Такі явища звичайно інтерпретують як каміння, що притискує краї перекриття із шкур. Подібне явище спостерігається на більшості об'єктів вище згаданих пам'яток Забайкалля (Студене I, Усть-Менза I—V), а також на мадленській стоянці Етьоль (наприклад, комплекс WI)⁵.

Набагато важче визначити наявність замкнутого простору за відсутності кладки. До недавнього часу найповнішою спробою реконструювати зовнішність легкого пізньопалеолітичного житла була модель, розроблена в результаті досліджень в Пенсевані. Тут була накреслена дрібна класифікація ділянок культурного шару в межах такої моделі (рис. 1, А)⁶. Навколо вогнища (А) лежить простір домашньої діяльності (В), загальною площею 4 м². Воно відзначено вохрою та накопиченням більшої частини знарядь. У свою чергу, ця зона поділяється на внутрішній простір житла (В¹) та зовнішню ділянку (В²), де вохра та кам'яні знаряддя змішані з кістковими залишками та фрагментами обпалених розтрісканих каменів. За зоною В¹ йде майже позбавлена знахідок зона С — місце, де розміщувалися лежанки. Археологічно вона виявляється як розрив у частоті накопичення знахідок. Із зовнішнього боку житла від вогнища послідовно йдуть концентричні зони із зменшенням кількості знахідок: D — ближчий простір евакуації (на відстані 1—2 м від центра вогнища), E — простір розсіяної евакуації (3—4 м від вогнища), F — простір рідкої евакуації (5—6 м від вогнища), і нарешті, G — простір поодиноких знахідок.

Але, як накопичення польових досліджень, так і досвід спорудження моделі житла натурального розміру, примушували внести корективи до схеми, що вже отримала широку популярність та визнання. Основним недоліком даної інтерпретації є те, що вогнище виявилось розміщеним прямо на вході в житло. Французькі дослідники нині вважають, що межі житла необхідно зсунути вбік від вогнища, саме ж вогнище, ймовірно, гріло під відкритим небом (рис. 1, Б)⁷.

Критичні зауваження на адресу моделі А. Леруа-Гурана були раніше висловлені Л. Бінфордом, який мав власний досвід дослідження розподілу залишків, накопичених під час життєдіяльності людей біля вогню (на прикладі ескімосів нунаміутів). За його даними, при розміщенні вогнища під відкритим небом, картина виглядає таким чином (рис. 1, В). Навколо вогню на відстані 60—70 см півколом сидять люди. При роздробленні кісток оленя при добуванні кісткового мозку дрібні уламки падають тут же, утворюючи навколо вогнища «зону падіння залишків». Великі шматки кісток відкидають в бік та формують дві «зони викиду» — передня за вогнем та задня, що складається з кісток, які перекидалися через плече. Відстань викидання в середньому становить 1,14 м. Наявність цього «великого півкола» надзвичайно важлива, бо воно є безперечним індикатором відсутності штучної загородки, у житлах та-

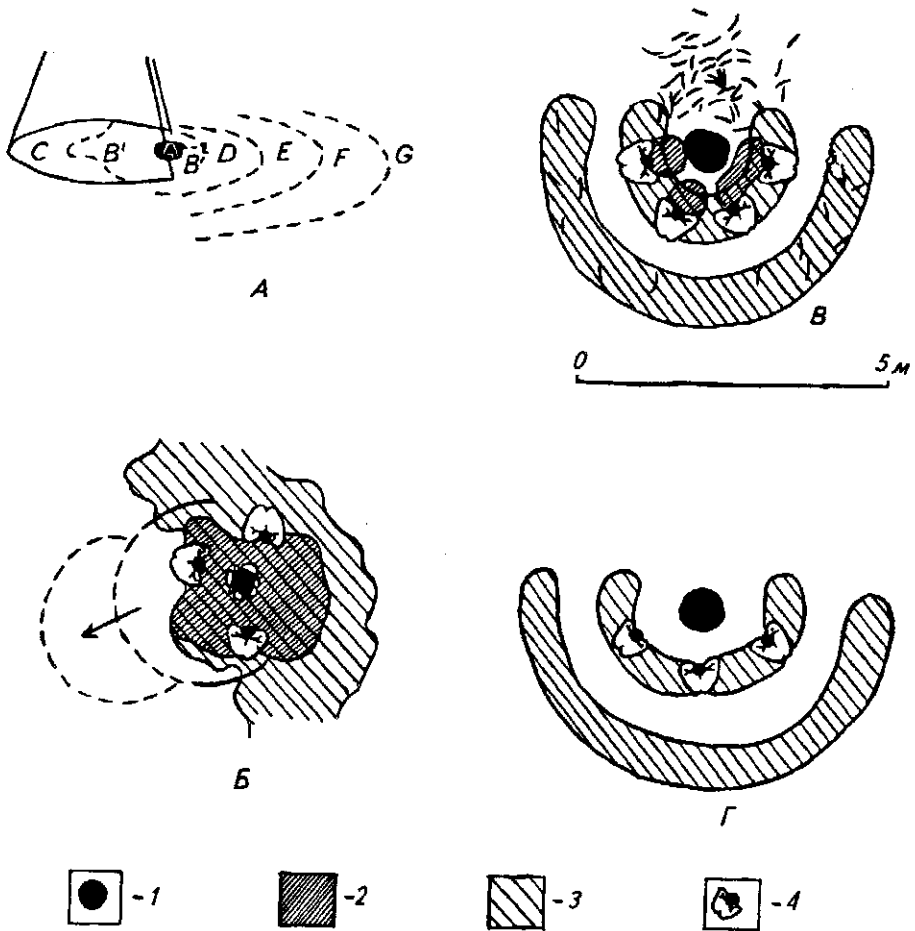

Рис. 1. А — модель наземного палеолітичного житла (за А. Леруа-Гураном, М. Брезіюном); Б — нова інтерпретація жител Пенсевана (за Ф. Одуз); В — модель розміщення людей та залишків біля вогнища під відкритим небом (за Л. Бінфордом); Г — спрощена модель (за Л. Бінфордом). 1 — вогнище; 2 — вуглиста пляма біля вогнища; 3 — зони концентрації залишків; 4 — місце, де сиділи люди.

ка картина не виникає⁸. У іншій статті того ж автора, присвяченій аналізу місця очікування дичини у мисливців-ескімосів, модель постає у дещо зміненому вигляді (рис. 1, Г)⁹. Тут замість «передньої зони покидьків» розміщується порожній простір, відповідний підвітреному боку вогнища. Подібна картина, ймовірно, зумовлена короткочасністю перебування людей на такій спеціалізованій стоянці. Природно, при тривалішому перебуванні «вітрова зона» зміщується і в результаті ми отримуємо не півколо, а кільце покидьків.

Таким чином, з моделі Л. Бінфорда можна вивести наступне: якщо конкретно спостерігається привогнищевий комплекс, що відповідає моделі розподілу залишків просто неба, то картина буде асиметричною — з одного боку накопичення залишків буде безпосередньо налягати на край вогнища (відповідає «передній зоні покидьків»), а з другого — між вогнищем з привогнищевою концентрацією («зоною падіння залишків») та зовнішнім накопиченням («задньою зоною покидьків») буде розміщуватися ділянка з поодинокими знахідками.

Запропонована Л. Бінфордом модель безпосередньо відповідає археологічним даним. Прикладом може бути комплекс, відкритий С. Н. Астаховим у третьому шарі стоянки Голубая на Єнісеї¹⁰. Тут залишки зосереджувалися

навколо вогнища з обкладкою з горизонтально розташованих валунів. Зі східного боку безпосередньо до лінзи вуглистою шару, що оточує вогнище, прилягає накопичення кісток та подрібненого каміння. У той же час із західного та північно-західного боків йде зона поодиноких знахідок, а на відстані близько 1,5 м від краю вогнища — нове концентричне накопичення культурних залишків. Відзначена «смуга розрідження» тут може відповідати місцю між людьми, що сиділи біля вогнища та «задньою зоною покидьків». Схожа картина нібито спостерігається в одному з привогнищевих комплексів третього шару Майнинської стоянки (розкопки автора, 1981—1982 рр.), але тут, на жаль, частина накопичень була знищена до розкопок. Модель Л. Бінфорда відповідає і матеріалам деяких французьких стоянок (Вербері)¹¹.

Шляхом зіставлення планів знахідок у десятках вивчених нині привогнищевих комплексів на стоянках Майнинська, Уй I та II вдалося виділити кілька типів розподілу залишків. Йдеться про організацію знахідок загалом, бо суттєвих відмінностей в планіграфії кісткових залишків та решток розкологого каміння виявити не вдалося (рис. 2):

А. Приблизний збіг зони максимальної концентрації знахідок з лінзою вуглистою шару, що оточує вогнище.

Б. Асиметричний розподіл — прилягання ділянки, заповненої знахідками, до краю вогнища з одного боку. Орієнтація зони за сторонами світу довільна. Схожі факти асиметричного розподілу зафіксовані в Пенсевані, Марсаңжі та Вербері.

В. Більш рідкісний випадок — «подвійне» накопичення залишків на протилежних краях вогнища. Така конфігурація, ймовірно, ближча до моделі Л. Бінфорда для місця короткочасного перебування.

Г. У двох випадках, коли можна впевнено говорити про наявність жител (другий шар стоянки Уй, перший та другий шар стоянки Уй II), розподіл має наступний характер. Зона, заповнена знахідками, прилягає до вогнища з одного боку та виходить вузькою смугою за межі лінзи. Ймовірно, схожу картину можна інтерпретувати як сліди входу до житла. У той же час протилежний бік вуглистої лінзи майже позбавлений знахідок (сліди спального місця?).

Д. У комплексі, відкритому в розкопці 9 у культурному шарі А-3 Майнинської стоянки, спостерігався незвичайний розподіл, коли з одного боку концентрація знахідок ліdstупила до вогнища, а з другого безпосередньо до краю вогнища йшла чітка, позбавлена знахідок смуга. В останньому випадку межа накопичення залишків (вуглистої лінзи навколо вогнища тут не було) різко контрастувала із практично позбавленими знахідок оточуючими квадратами. Чіткість обрисів накопичень, особливо з північної частини, примушує припустити наявність тут штучної огорожі.

Необхідно відзначити, що, на відміну від французьких пам'яток, на стоянках Єнісею немає однозначного зв'язку потужних привогнищевих накопичень з вогнищами за кам'яною обкладкою. Тут вогнища такого типу супроводжувалися різними конфігураціями розподілу залишків.

Виникає питання — чи не має сенсу пошукати критерії замкненості простору в характері самих знахідок, структурі розподілу культурних залишків? Як здається, одним з таких критеріїв, що працюють на виділення житлових споруд, буде відсотковий вміст платівок з притупленим краєм. У Пенсевані підвишена концентрація цих виробів відзначалася саме біля великих вогнищ, де припускалася наявність жител¹². Аналогічна картина спостерігалася в житловому комплексі другого шару стоянки Уй II. Ця пам'ятка, як і більшість фінально-палеолітичних стоянок Єнісею, зраховується до афонтівської культури, для якої платівки з притупленим краєм — досить рідкісний вид знахідок (виняток становить індустрія I шару Майнинської стоянки, що відрізняється від основної маси афонтівських пам'яток за рядом параметрів). У той же час, у межах житла була знайдена ціла серія виразних та морфологічно різноманітних платівок з притупленим краєм разом з мікронуклеусами. Ймовірно, тут, у межах замкненого простору, існував виробничий центр по виготовленню таких знарядь і можливо оснащення ними виробів з вкладишами.

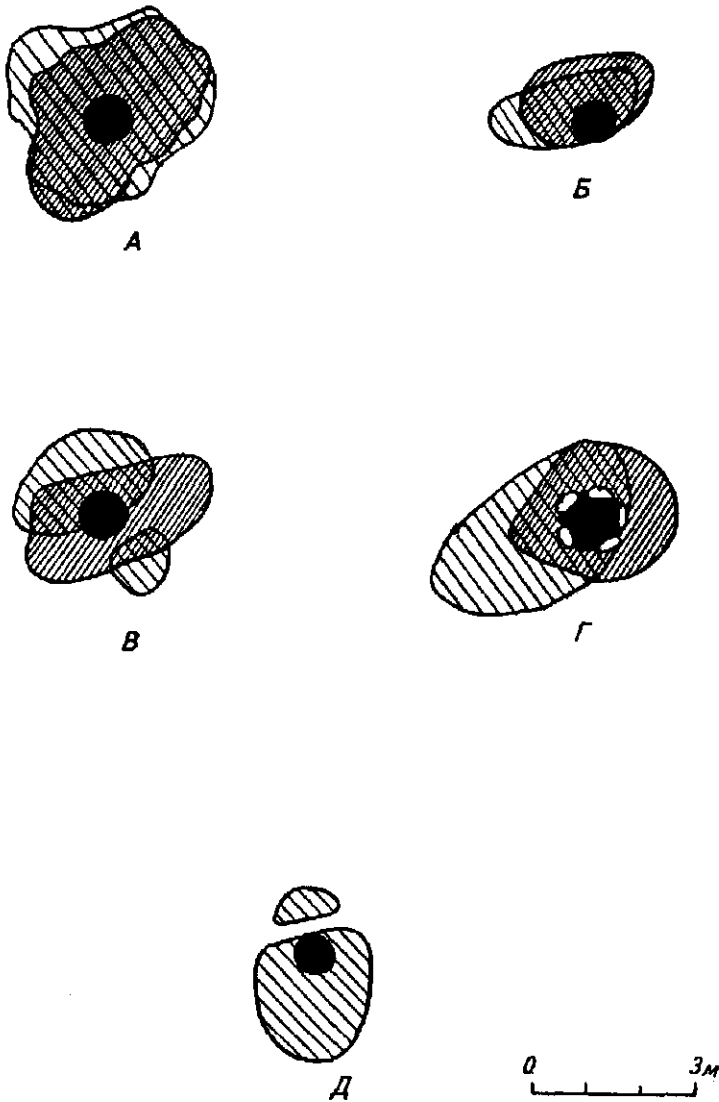

Рис. 2. Моделі розподілу культурних залишків біля вогнища (за матеріалами стоянок Майнинська, Уй I та II, розкопки автора 1980—1988 рр.).

Виходячи з етноархеологічних даних, можна припустити, що структура життєвого простору і відповідно, характер розподілу залишків, будуть різними у межах житла та поза ним. Як відомо, пошуки чітко розмежованих різнофункціональних зон на площі пізньопалеолітичних поселень не принесли успіху. За спостереженнями Д. Йеллена у бушменів та Л. Бінфорда у ескімосів, на периферійних ділянках у процесі життя, зони, де відбувалися різні види діяльності, зсувалися і в результаті виникав складний «палімпсест» з різних залишків. Навпаки, у межах замкненого простору, місця діяльності чітко диференційовані і тут можна чекати виділення ряду «мікрозон» зі специфічним складом залишків¹³.

Отже, ми пересвідчилися в тому, що проблеми виділення житлових споруд у пізньому палеоліті досить складні і тут залишається багато неясних моментів. Вирішення цих питань може йти двома шляхами. По-перше, у кожному конкретному випадку необхідний детальний планиграфічний аналіз розподілу знахідок різних видів у комплексі з ремонтом виробів з каміння

і по можливості, кісткових залишків. По-друге, необхідно продовжувати етноархеологічні розробки, вивчення різних типів розподілу залишків на місці житла. Ймовірно, чималу інформацію можна отримати, з'являючи етнографічні праці з результатами археологічних досліджень.

Примітки

¹ *Рогачев А. Н.* Александровское поселение древнекаменного века у с. Костенки на Дону // МИА.— 1955.— № 45.— С. 154.

² *Васильев С. В.* Палеолитический человек в горах Западного Саяна // Природа.— 1988.— № 3.— С. 94—99.

³ *Константинов М. В., Константинов А. В., Семина Л. В.* Палеолитические горизонты поселения Студеное // Древнее Забайкалье и его культурные связи.— Новосибирск, 1985.— С. 91—104; *Константинов А. В., Шлямов К. О.* Палеолит Усть-Мензинского комплекса // Природная среда и древний человек в позднем антропогене.— Улан-Удэ, 1987.— С. 150—166.

⁴ *Binford L. R.* In pursuit of the past. Decoding the archaeological record.— L., 1983.— Fig. 115.

⁵ *Audouze F.* The Paris basin in Magdalenian times // The Pleistocene Old World Regional perspectives.— New York, 1987.— P. 183—200.

⁶ *Leroi-Gourhan A., Brézillon M.* Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalénien (La section 36). VIIe Suppl. a «Gallia Préhistoire».— Paris, 1972.— P. 215—256.

⁷ *Julien M., Karlin C., Bodu P.* Pincevent: où en est le modèle théorique aujourd'hui? // BSPF.— 1987.— Т. 84.— № 10—12— P. 335—342.

⁸ *Binford L. R.* Op. cit.— P. 144—192.

⁹ *Binford L. R.* Dimensional analysis of behaviour and site structure: learning from an Escimo hunting stand // American antiquity.— 1978.— Vol. 43.— № 3.— P. 330—361.

¹⁰ *Астахов С. Н.* Палеолит Тувы.— Новосибирск, 1986.— Рис. 24.— С. 103—105.

¹¹ *Audouze F.* Des modèles et des faits: les modèles de A. Leroi-Gourhan et de L. Binford confrontés aux résultats récents // BSPF.— 1987.— Т. 84.— № 10—12.— P. 343—352.

¹² *Julien M., Karlin C., Bodu P.* Op. cit.

¹² *Yellen I. E.* Archaeological approaches to the present. Models for the reconstructing the past.— New York, 1977.— P. 132—136; *Binford L. R.* In pursuit...— P. 144—192.

С. А. Васильев

КРИТЕРИИ ВЫДЕЛЕНИЯ НАЗЕМНЫХ ЖИЛИЩ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА

Статья посвящена проблеме критериев выделения позднпалеолитических жилищ простейшего типа. Обсуждаются теоретические модели таких конструкций, выдвинутые А. Леруа-Гураном, а также схемы распределения культурных остатков при размещении костра под открытым небом Л. Бинфорда и возможное их археологическое использование. На основе материалов ряда многослойных стоянок Верхнего Енисея (Майнинская, Уй I и II) анализируются разные типы распределения находок в плане, делается попытка интерпретации прикостровых накоплений. Выдвинуты предположения относительно различий в составе находок в замкнутом пространстве и вне его.

S. A. Vasiliev

CRITERIA FOR IDENTIFICATION OF ABOVE-GROUND DWELLINGS IN THE LATE PALEOLITHIC

The paper is devoted to criteria for identification of above-ground late Palaeolithic dwellings. Theoretical models, proposed by A. Leroi-Gourhan for interpretation of such huts and L. Binford's ethnoarchaeological approach are discussed along with their possible archaeological applications. On the basis of findings obtained during large-scale excavations of a number of sites in the Upper Yenisei area (South Siberia, sites: Maininskaya, U1 and 2) different types of spatial distribution of cultural relics around the hearthes are described. Hypotheses about differences in findings from the closed surface structure within the dwelling and outside are put forward.

Одержано 10.12.91.